

MUSTAFO KOMILNING IJTIMOYIY-SIYOSIY G'UYALAR KONSEPSIYASI

*Abdulfattayeva Shahrizoda Shuhratbek qizi, Toshkent davlat
sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti*

THE CONCEPT OF SOCIO-POLITICAL IDEAS OF MUSTAFO KOMIL

*Abdulfattayeva Shahrizoda Shuhratbek qizi, doctoral student (PhD)
at Tashkent State University of Oriental Studies*

КОНЦЕПЦИЯ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ИДЕЙ МУСТАФО КОМИЛА

*Абдуфаттаева Шахризода Шухратбек кызы, докторант
(PhD) Ташкентского государственного университета
востоковедения*

<https://orcid.org/0009-0006-6170-8952>

e-mail:
abdufattoyevashahrizoda@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Misr ma'rifatparvarlik harakati rahnamalaridan biri bo'lgan Mustafa Komilning hayoti va ijodi, millatparvarlik harakatlari hamda ijtimoiy-siyosiy g'oyalar konsepsiyasi aks etgan. Qolaversa, ma'rifatparvarning Misr ozodlik harakati mafkurasini shakllanishida tutgan o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Mustafa Komil, Misr millatparvarlik harakati, ma'rifatparvarlik, "an-Nahda al-Arobiya", "al-Liva", Jyuletta Adan, Rifo at-Tahtaviy, "al-Muayyad", Leon Dode va Pyer Loti, "Hizb ul-Vatan" partiyasi.

Annotation: This article reflects the life and work of Mustafa Kamil, one of the leaders of the Egyptian Enlightenment movement, the concept of nationalist movements and socio-political ideas. In addition, the role of the Enlightenment in the formation of the ideology of the Egyptian liberation movement is analyzed.

Keywords: Mustafa Kamil, Egyptian nationalist movement, Enlightenment, "an-Nahda al-Arobiya", "al-Liva", Juliette Eden, Rifa al-Tahtawi, "al-Muayyad", Leon Daudet and Pierre Loti, "Hizb ul-Watan" party.

Аннотация: В статье отражены жизнь и деятельность Мустафы Камилля, одного из лидеров египетского просветительского движения, концепция националистических движений и общественно-политические идеи. Кроме того, анализируется роль Просвещения в формировании идеологии египетского освободительного движения.

Ключевые слова: Мустафа Камиль, египетское националистическое движение, Просвещение, "ан-Нахда аль-Арабия", "аль-Лива", Жюльетт Эден, Рифа ат-Тахтави, "аль-Муайяд", Леон Доде и Пьер Лоти, партия "Хизб уль-Ватан".

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Ma'lumki, ilgari kuchli davlat bo'lgan Usmonli saltanati XVI asrdan boshlab chuqur inqirozga yuz tuta boshladi. Turk saltanati tarkibida bo'lgan arab mamlakatlariga esa XVIII asr oxiri va XIX asr boshlaridan rivojlangan Yevropa mamlakatlari, ayniqsa, Angliya va Fransiyaning qiziqishi kuchayadi hamda ularga nisbatan asta-sekin siyosiy va iqtisodiy tazyiq o'tkazila boshlanadi. Mustamlakachilik siyosati arablarning ijtimoiy-

iqtisodiy, g'oyaviy-siyosiy va madaniy hayotida ancha o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Arablar siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini yo'qotgan sari ular o'rtasida mustamlakachilarning siyosati va zulmiga qarshi norozilik va milliy mustaqillik uchun kurash g'oyalari avj ola boshladi. Pirovard oqibatda bu qaram mamlakatlarda ham g'oyaviy uyg'onish davri boshlandi. Bu davr arab mutafakkirlari tomonidan "an-Nahda" ("Uyg'onish") yoki "an-Nahda al-Arobiya" ("Arab uyg'onishi") deb ataladi[1]. Shu

davr mutafakkir va adiblari – barcha vatanparvar ziyolilar ijodida diniy islohotchilik g'oyalari, mustaqillik uchun kurash, G'arbning ilg'or fani va madaniyatini o'rganish masalalari, xalq orasida ilm-ma'rifat tarqatish g'oyalari o'z ifodasini topdi. Misr ozodlik kurashi, ma'rifatparvarlik g'oyalarini Rifo at-Tahtaviy boshlab bergan bo'lsa, Ali Muborak, Nosif al-Yozijiy, Jamol ad-Din al-Afg'oniy, Abdulloh Nadim, Jurjiy Zaydon, Qosim Amin, Mustafo Komil kabi ma'rifatparvarlar davom ettirdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Mustafo Komil shaxsiga bo'lgan qiziqish dunyoning ko'plab olimlari tomonidan katta qiziqish bilan o'rganilgan bo'lsa-da, o'zbek olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlari barmoq bilan sanarli. Bu borada falsafa fanlari nomzodi E. Babayeva izlanishlarini, jumladan, “Общественно-политические и просветительские взгляды Мустафы Камиля” [1] nomli dissertatsiyasini alohida e'tirof etishimiz lozim. Ushbu tadqiqot ishida rus olimlari Крачковский И.Ю., Крымский А.Е., Черновская В.В., arab olimlari Ahmad Rishod, Abdu ar-Rahmon ar-Rafiy, ingliz olimlari V.Blantom, Xeyls Karlton, G.Gibb, fransuz olimlari Marsel Colombe hamda nemis olimlari Fritsa Steppat[2], Lotar Rotmanlarning ilmiy ishlaridan foydalanildi. Misr ma'rifatparvarlik harakati rahnamosi Mustafo Komilning ijtimoiy-siyosiy g'oyalarini yoritib berishga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida qo'llaniladigan analiz, sintez, qiyosiy tahlil kabi metod va usullaridan samarali foydalanildi.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Mustafo Komil o'zining qisqa, ammo sarmazmun hayotini Vatan ozodligi uchun bag'ishladi. U milliy ozodlik harakatining eng oldingi safida borib, bu harakat rahbarlaridan biriga aylandi. Otashin nutqlari, publitsistik maqolalari bilan ezilgan xalq ommasini vatanni sevrishga, uning ozodligi uchun kurashishga chaqirdi. Mustafo Komil 1874-yil 14-avgustda Qohirada harbiy muhandis Ali Afandi Muhammad oilasida tug'ildi. 12 yoshga to'lganda otasi olamdan o'tdi. Maktabda o'qigan chog'larida Mustafo o'z tengdoshlaridan erkin fikrlashi va so'zamolligi bilan ajralib turardi. Mustafo Komil Qohiradagi huquq bilim yurtida o'qidi, so'ng 1894-yili Fransiya borib, Tuluza universitetining yuridik fakultetini tamomladi.

Vataniga qaytib, advokaturada xizmat qila boshladi. Mustafo Komilda yoshlik yillaridanoq mamlakatni xonavayron, xalqni och-yalang'ochlikka mubtalo etayotgan ingliz mustamlakasiga qarshi kurash ruhi kuchayib bordi, u butun shijoatini, kuch-g'ayratini shu kurashga bag'ishladi. Mustafo talabalik yillarida mamlakatdagi taraqqiyparvar ziyolilarni o'z safiga birlashtirgan siyosiy to'garaklarda faol qatnasha boshladi.

Fransiyada ilg'or yozuvchilar va olimlar, jumladan, mustamlakachilikning ashaddiy dushmani bo'lgan yozuvchilar Leon Dode va Pyer Loti bilan do'stlashadi. Ayniqsa fransuz elita vakilasi Jyulyetta Adan bilan bo'lgan do'stona aloqasi alohida e'tiborga sazovor. Yosh vatanparvarning mustaqillik uchun intilishlari Jyulyetta Adan tomonidan qizg'in qo'llab-quvvatlanadi. O'ziga hamfikir va ma'naviy suyanchiq topgan Mustafo Komil Adanga yuborgan xatida quyidagilarni yozgan: “Men yoshman, ammo qalbimda cheksiz buyuk maqsadim bor, aziz Vatanimni himoya qilmoqchiman. Ba'zilar sening Vataning yo'q deyishadi, aslo unday emas! Yuragimda buyuk muhabbatim bor ekan, demak, Vatanim ham bor. Bu muhabbat shu qadar jo'shqin, shu qadar kuchliki, hamma narsani yenga oladi. Navqiron yoshligimni, kuch-quvvatimni, butun hayotimni Vatanga bag'ishlayman. Men endigina yigirma bir yoshga to'ldim. Tuluzada huquq fanlari magistri unvonini oldim. Endilikda esa Vatanimga bo'lgan buyuk sevgimni, sadoqatimni hayajon bilan yozmoqchiman. Ana shu haqda olamga baralla jar solmoqchiman”[5].

Mustafo Komil hukumat faqat xalq manfaatini ko'zlab ish tutishi kerak, degan fikrni ilgari surdi va o'z faoliyatida jamoat manfaatlaridan ko'ra shaxsiy manfaatlarini yo'lga qo'ygan Xadivlarni tanqid qildi. Mustafo Komil ijtimoiy taraqqiyot yo'lini nafaqat davlatni qayta tashkil etishda ko'rdi. U vujudga kelayotgan milliy burjuaziya vakili sifatida mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish, ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish va mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy qoloqligini bartaraf etish uchun zarur bo'lgan yangi ishlab chiqarish munosabatlarini o'rnatish uchun kurashdi. Mustafo Komil islom dinini Yevropa mustamlakachilaridan himoya qilib, ularning bosqinchilik siyosati Sharq xalqlari o'rtasida diniy mojarolarni keltirib chiqarishga yo'naltirilgan, deb tushuntiradi. Angliya xristian xalqlarni musulmon xalqlarga qarshi har taraflama g'ijtijlatardi. U

musulmon mamlakatlarning diniy masalalariga aralashishdan diniy manfaatlarni emas, balki o'z siyosiy manfaatlarini ko'zlaydi, deydi. Angliya uchun din Misr ichki siyosiy ishlariga aralashish uchun bir bahona, musulmonlarning xristianlar bilan o'zaro nizolari esa ingliz hukumatining g'arazli siyosati natijasidir. Bu siyosat ostida "parchalash va hukmronlik qilish" borasidagi ingliz siyosatining bir turi yotadi. Mustafa Komil "Inkaltara val-islam" ("Angliya va islom") nomli maqolasida: "Hozirgi paytda, islom masalasidan tashqari, Yevropani qiziqtiradigan bironta siyosiy, ijtimoiy va boshqa ish bo'lmay qoldi. Hamma din-dorlar bir fikrda, ular xalq ichidami yo yakkami, fa-qat Angliya va islom haqida gapirishmoqda. 300 millionli butun musulmon millati bir fikrda – Angliya bu yagona abadiy dushmandir"[6], – deb yozadi.

1907-yilda Misr milliy ozodlik harakatida demokratik kuchlarni birlashtirgan "Hizb ul-Vatan" ("Vatan partiyasi") siyosiy partiyasini tuzadi. Bu partiyaning asosiy vazifasi ingliz istilosini tugatish hamda Misr avtonomiyasini saqlagan holda Turk sultoni suverenitetini tan olish va konstitutsion tuzum o'rnatishdan iborat edi. Mustafa Komil fikriga ko'ra, G'arb va Sharq xalqlarini qiyoslaganda farq o'qimishlilik va ma'rifatlilik saviyasidadir. Mamlakatdagi asosiy balo – ingliz mustamlakachilar siyosatida, ular madaniy yuksalishni har yoqlama bo'g'ishga intiladilar. Ular Misrda milliy maktablarni yopishdi, erkin nashrni bo'g'ishdi. Barcha davlat maktablarini qat'iy nazorat ostiga qo'yishdi. Qo'llaniladigan dasturlar faqat inglizlarni qoniqtirardi, xolos. Mustafa Komil xalq o'z mamlakati ishlarida, ijtimoiy hayotida, davlatni boshqarishda faol qatnashishi lozim, buning uchun o'z bilimni oshirishi zarur, deb hisoblaydi. U o'zining "Hizb ul-Vatan" partiyasi dasturiga kambag'allar ta'limining zarurligi haqida xususiy band kiritadi. Dehqonlar va ayollarning o'qitilishiga alohida e'tibor beradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Mustafa Komil G'arbdagi matbuot erkinligi, so'z erkinligi Misrda ham bo'lishini istardi. U matbuot ishlariga juda ko'p hissa qo'shgan. O'zining "al-Liva" ("Bayroq") nomli ro'znomasida "Ommaviy minbar" ruknini ochgan. Unda misrliklar har bir masalada o'z mustaqil fikrlarini bildirish imkoniyatiga ega edilar. Mustafa Komil ijtimoiy masalalarni Jamoliddin al-Afg'oniyni g'oyalari,

islom islohchiligi ruhida hal etgan[3]. Ko'p xotinlilikni qoralagan, ayollar ta'lim olishi borasida jonbozlik qilgan, ular uchun alohida maktablar ochgan. G'arb turmush tarzini ko'r-ko'rona qabul qilishga qarshilik bildirgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Umuman olganda, Mustafa Komilning ma'rifiy qarashlarida ikki yo'nalish seziladi. Biri – G'arb yutuqlari, ya'ni Yevropa ta'lim-tarbiyasi va madaniyatini Misrda qo'llash, ikkinchisi – madaniyat, an'analar, urf-odatlar va ona tilini saqlashdir. Mustafa Komil arab ma'rifatparvarligining tenglik va ozodlik, insonning tabiiy huquqi haqidagi xulosalariga tayanadi. Mustafa Komilning fikricha, ta'lim negizida islom yotadi. Qur'on esa zamonaviy falsafiy, tabiiy-ilmiy va ijtimoiy g'oyalarning barchasini o'z ichiga olgan va unda barcha oliy haqiqatlar mujassamlangan. Mustafa Komil davlatni boshqarishning eng qulay uslubi parlament va konstitutsiya deb qaraydi. Uning fikricha, konstitutsiya xalqqa davlat ishlarini nazorat qilish va hukumatdan o'z faoliyati to'g'risida hisob olib turish imkonini beradi. Konstitutsiya shunday bo'lishi kerak-ki, misrlik ham, chet ellik ham, umuman biror kimsa qonun va tartibni buza olmasin. U xalqni milliy g'urur, o'tmish bilan faxrlanish hissini uyg'otishga, milliy o'zlikni anglashga chaqiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Babayeva E.D. Ma'rifat yo'lida. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 122 b.
2. Fritsa Steppat. Nationalismus und Islam bei Mustafa Kamil. – Leiden, 1956. – 240 p.
3. Keddie N. An Islamic Response to Imperialism. Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani. – Los-Angeles: Berkeley, 1968. – P.211.
4. Бабаева Э.Д. Общественно-политические и просветительские взгляды Мустафы Камиля (диссер). – Ташкент. 1974. – 165 с.
5. Крачковский И.Ю. Мустафа Камил и Жюльетта Адан (к истории национального движения в Египте). – Л.: Известий ЛГУ, 1928. – 114 с.
6. الي فخم كامل. مصطفى كامل بشا ف ٣٤ رابعا. - القاهرة. ١٩١٠/٢٤٧ ص
Ali Fahmi Kamil. Mustafa Kamil pasha fi 34 rabian. – Qohira, 1910. – 247 p.